

*Н. О. Дацкевич,
аспірант кафедри політекономії факультетів управління і управління персоналом та
маркетингу ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"*

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

*N. Datskevych,
Ph.D. student at political economy subdepartment of the Department of Management and the Department of Human
Resource Management and Marketing of Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman*

SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE HISTORY OF UKRAINIAN ENTREPRENEURSHIP

Стаття присвячена проблемі історичного формування та становлення соціальної відповідальності підприємництва в Україні. Досліджено сучасний стан та перспективи подальшого розвитку концепції соціальної відповідальності підприємництва в рамках національної стратегії розвитку.

The article deals with the historical formation and development of social responsibility of business in Ukraine. Researched the current situation and prospects for further development of the social responsibility concept of entrepreneurship within the national development strategy.

Ключові слова: соціальна відповідальність підприємництва, благодійність, меценатство, державне регулювання.

Key words: social responsibility of business, charity, patronage, government regulation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Поняття соціальної відповідальності підприємництва в контексті розвитку української держави має власну історію зародження, розвитку та впливу на суспільні, культурні та економічні процеси. Для розуміння причин формування соціальної відповідальності підприємництва на території України, варто проаналізувати фактори, які мали значний вплив на її становлення.

Питання історії формування соціальної відповідальності підприємництва знайшло своє відображення в працях таких науковців, як В. Шаповал, О. Донік, Н. Горін, О. Кудласевич, Т. Дерев'янкін, М. Котляр, П. Кулаковський та ін.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є детальний розгляд історичного процесу формування явища соціально-економічної відповідальності, пошуки причин, стимулів та наслідків від такої діяльності, а також, аналіз стримуючих факторів для розвитку соціально відповідальної діяльності підприємств в сучасних умовах.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Кожна людина є унікальною, кожна нація має власні особливості, свій менталітет, історію, культуру. Так і економічні системи різняться між собою. Спадщина ук-

раїнського народу сягає корінням своїм глибини історії та традицій, які формувались багатьма поколіннями. Формування соціальної відповідальності українського підприємництва в першу чергу історично завдячує розвитку торгівлі. Так, починаючи з 15 століття одним із головних центрів італійської торгівлі сухоходом був Луцьк, а Волинь — центром збуту промислових товарів із Чехії. Саме Волинь та Подніпров'я мали значний товаропотік із Балтикою та Пруссією. Щодо торгових відносин з Росією, то слід зазначити, що головним чином торгівля велася у Києві та на Київщині, а товарами на експорт тут були зерно, сіль, мед, деревина, східні товари та товари з півдня. В той час як імпортованими товарами були побутові предмети, хутро, зброя та одяг. Також важливими для зовнішньої торгівлі були країни Сходу та Півдня. Ось як згадує про торгівельні взаємовідносини між Києвом та Східними і Південними країнами посол Великого князівства Литовського у Кримському ханстві Михалон Литвин (16 століття): "Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж ця стародавня і загальновідома дорога. По ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте тканина, ладан, шафран та інші запашні трави" [1, с. 77].

Не варто також недооцінювати роль лихварства у розвитку торгівельних відносин як важливого фактора становлення підприємницької діяльності. На початку 16 століття лихварство, або "справа кредиторська", не схвалювалася ані Православною церквою, ані Католицькою, і вважалось справою не гідною християнина. Тому лихварством займались євреї. Але вже згодом у зв'язку із розвитком економічної сфери, з'явилась потреба у більш лояльному відношенні до лихварів та їх діяльності. Як наслідок, з середини 16 століття у кредитні відносини були втягнуті як міщани, шляхта, так і духовенство.

Важливе значення в історії розвитку українського підприємництва належить ярмаркам. Завдяки ярмаркам у 17 столітті відбулося стрімке піднесення економіки, одночасно із формуванням численних ярмаркових центрів. Одним із найбільшим торговим центром лівобережжя, починаючи з кінця 16 століття, був Переяслав, у якому проводилась протекціоністська політика, оскільки приїжджим ремісникам заборонялось купувати зерно до тих пір, поки місцеві міщани не завершать свої закупівельні зернові операції [3, с. 73].

Як наслідок, вже на початку 17 століття сформувались норми економічної поведінки та почала активно розвиватись зовнішня торгівля. І саме тоді вже бачимо закладання фундаменту для розвитку відповідальної поведінки підприємств, оскільки відтоді почав здійснюватись державою контроль за дотриманням якості іноземних товарів. А протекціоністська політика була рушійною силою позитивних економічних зрушень у відносинах між купецтвом та державою.

Починаючи з середини 18 століття відбувається формування купецтва як організованого стану. Так, у 1742 році відповідно до указу російської імператриці Єлизавети було сформовано три купецькі гільдії. Система гільдій була однією з причин, яка дала змогу українському підприємству більш ефективно розвиватись. Як наслідок, значно підвищився соціальний статус "купця". Вважається, що розквіту купецьке підприємство набуло саме у пореформений період. Так, у 1873 році було видано понад 4 тисячі посвідчень купців першої та другої гільдій (1 та 2 класу), що склало близько 20% від аналогічних посвідчень у Європейській частині Росії. В той період існував так званий Суд сумління, який слідував за діяльністю купців та виконанням ними загальноприйнятих норм [4, с.78]. Тому гарна репутація була необхідним атрибутом, оскільки була візитною карткою добропорядності купця. Наприкінці 19 століття купецьке підприємство включало в себе всі відомі форми — від одноосібної підприємницької діяльності до великих корпорацій. Найбільшого розвитку в Україні торгівля набула у Херсонській, Київській та Харківській губерніях. Найбільш цікавим є те, що за обсягом внутрішньої торгівлі у межах Російської імперії Херсонська губернія посідала третє місце (1757 млн руб.), Київська — восьме (709 млн руб.), Харківська — дев'яте (530 млн руб.) [5, с. 97].

Відчутний вплив на розвиток українського підприємства мав промисловий переворот, який в Україні почався із цукрової промисловості. Спочатку цукроваріння було низько технологічним та малоефективним. На той час цією справою займались у маєтках Потоцьких, Сангушків, Бобринських. Але згодом ситуація почала поліпшуватись. Першим хто вдосконалив цукробурякове виробництво був онук імператриці Катерини II та князя Григорія Орлова — граф Олексій Бобринський. Варто відзначити прогресивність ідей та захопленість власною справою графа Бобринського. Попри те, що досвід у будівництві цукрових заводів він отримав в Тульській губернії, особливо успішним продовженням справи всього життя були заводи в українських маєтках (Смілянський, Балаклеєвський, Грушевський та Капітонівський). Закупивши за кордоном дороге устаткування, виробництво на заводах було піднято на найвищий за тогочасними мірками рівень, і вже згодом було

значно розширене. Але для постійно зростаючого виробництва необхідні були кадри, які б змогли виконувати належним чином свої обов'язки. Граф вирішив цю проблему наступним чином — купив у Сумському повіті тисячу селян та перевіз їх до Київської губернії, де для них збудував 384 хати та відвів невеликі земельні ділянки. Крім того, граф платив робітникам 6 карбованців на місяць, у той час як середня заробітна плата на інших цукроварнях складала 2 карбованці [6, с. 58]. Варто також відзначити, що сім'я Бобринських сприяла розвитку освіти у місті Сміла. Вперше у країні 1884 року було відкрито два спеціалізовані класи при Смілянському рафінадному заводі для підготовки майстрів цукрового виробництва та хіміків-техніків. Граф також неодноразово робив пожертвування на будівництво Політехнічного інституту у Києві.

На 30-і роки 19 століття припадає розквіт підприємницької діяльності братів Яхненків та їхнього зятя Симиренка Федора Степановича. Саме вони разом заснували фірму "Брати Яхненки і Симиренко". А у 1834 році першими в Україні та у Російській імперії побудували паровий пісково-рафінадний завод. Ними також був побудований перший український машинобудівний завод для виробництва верстатів та іншої цукрової техніки у м. Городище. Завдяки цьому відбулося зменшення залежності національних заводів від закордонної техніки. Як наслідок, здешевлювалось й саме виробництво та ціни на продукцію. Також власники дбали й про соціальні стандарти на виробництві, піклуючись про робітників на досить високому рівні: прекрасна лікарня, наявність бібліотеки, церква, відмінні у санітарному плані умови в казармах, парові лазні, наявність газового освітлення, училище [6, с. 59]. Такі дії з боку власників виробництва підвищували соціальний рівень населення та задавали нові стандарти якості життя. Протягом 40 років Симиренки видавали десятину від своїх доходів на розвиток української культури. Коштом Симиренків у 1860 році був виданий "Кобзар" Т.Г. Шевченка.

Визначною фігурою українського підприємства був Іван Герасимович Харитоненко, який мав наприкінці свого життя сім цукрових заводів та був засновником торгового дому "І.Г. Харитоненко з сином". Представництва торгового дому знаходились у Москві, Владивостоці, Томську, Баку та у Туреччині і Персії. До початку Першої світової війни підприємницька династія володіла близько 56 тисячами десятин у Харківській, Полтавській, Курській та Чернігівській губерніях. За досягнення у підприємницькій діяльності І.Г. Харитоненко був удостоєний звання дійсного статського радника. В той же час попри величезні прибутки, Харитоненки не забували й про благодійну та меценатську діяльність. Так, І.Г. Харитоненко вносив чималі кошти на будівництво Свято-Преображенського собору, збудував Тихонівську церкву Сумського повіту, Олександрівську домову кам'яну церкву, була побудована міська лікарня у Сумах. У 1882 році засновник династії виділив 30 тисяч рублів на будівництво хірургічної клініки Харківського університету, яка й донині функціонує. У 1888 році Г.І. Харитоненко виділив 90 тисяч рублів на будівництво дитячого притулку в Сумах та училища для дівчаток. Благодійником було виділено 50 тисяч рублів для того, щоб організувати Селянсько-господарський банк. Після смерті батька, його справу продовжив єдиний син Івана Герасимовича — Павло Іванович.

Значний вплив на розвиток українського підприємства мала династія цукрозаводчиків Терещенків, засновником якої був Артемій Якович Терещенко. Розпочинав він свою підприємницьку діяльність з дрібної торгівлі у магазині купця у Глухові, а наприкінці свого життя був неймовірно заможною людиною, купцем першої гільдії. Вважаючи за свій обов'язок, А.Я. Терещенко виділяв багато коштів на благодійну діяльність. Його

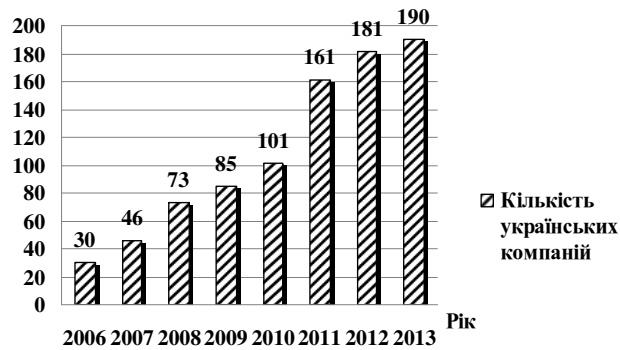

Рис. 1. Динаміка приєднання українських компаній до Глобального договору ООН

Джерело: [12].

коштом у Глухові були побудовані: Трьох-Анастасівська церква, безкоштовна лікарня святої Єфросинії, жіноча і чоловіча гімназії, вчительський інститут, притулок для сиріт. Робітники на підприємстві мали право на безкоштовне навчання для себе й своїх дітей та безкоштовне медичне обслуговування. У 1870 році за особливі заслуги та благодійну діяльність був удостоєний разом із нащадками по чоловічій лінії спадкового дворянства Російської імперії. Продовжили династію Терещенків сини Микола, Федір та Семен. Вже у 1870 році в руках старшого сина Миколи було зосереджено 5 цукрових та рафінадних заводів, близько 80 тисяч десятин землі, винокурні. У 1881 році ним було виділено 23 тисячі карбованців на побудову Маріїнського дитячого притулку. Ним було також засновано п'яту чоловічу гімназію. Цікавим історичним фактом є те, що на родинному дворянському гербі Терещенків було написано "Прагнення до суспільної користі". І ці слова надійно підкріплювалися ефективними діями.

Отже, бачимо, що вже на той час соціальна відповідальність вже мала місце у підприємницькій діяльності та займала гідне місце у житті визначних підприємців.

Але, як відомо, поступальний розвиток вітчизняного підприємництва було перервано подіями 1917 року. Починаючи з літа 1918 року розгортались події, які можна охарактеризувати як антипідприємницькі. Політика розкуркулення велась жорстко та безкомпромисно, а підприємництво оголошувалось поза законом й каралося розстрілом. Відбувались процеси націоналізації економіки, приватна ініціатива виявилась зайвою у розбудові нової наддержави. Тому весь тягар соціальної відповідальності та дотриманні хоча б мінімального рівня стандартів життя населення та задоволення суспільних потреб взяла на себе держава. І вже на початку 30-х років клас підприємців був майже витіснений з економічної системи Радянського Союзу. Відтепер у загальноекономічному масштабі було окреслена система, за якої підприємництво існувало у державній формі.

Реконструкція суспільного виробництва вимагала жорсткого централізованого управління, однією із форм якого стали п'ятирічні плани. А темпи індустріалізації в Україні були просто вражаючими. В роки першої п'ятирічки (1928—1933) середньорічний приріст промисловості дорівнював 19,4%, а другої (1933—1938) — 17,4%. Сталінські п'ятирічки вразили навіть Гітлера, який відзначав: "Сталін знає як зібрати країну в кулак. І кращими за його п'ятирічні плани є тільки наші, чотирирічні" [8, с. 114]. Головним завданням побудови наддержави був прискорений розвиток промисловості, загальна електрифікація, стрімкий розвиток воєнного комплексу. Такий стан змусив індивідуальну підприємницьку діяльність стати нелегальною та відійти у тіньовий сектор. І тому соціальну відповідальність підприємництва в період СРСР можна розглядати лише у формі державних програм, а саме: наявність профілактичних та оздоровчих санаторіїв, безкоштовна освіта і медицина, чітке дотримання норм та ГОСТів.

Підприємництво у звичній для нас формі почало формуватись наприкінці 80-х років навколо виробничо-господарських, партійних, комсомольських організацій. Формами перших підприємницьких структур стали кооперативи, асоціації, товариства. Однією з причин розпаду СРСР стала неспроможність ефективного управління господарськими процесами з єдиного центру та бажання формування підприємницьких структур з боку приватної ініціативи. Починаючи з середини 80-х років, відчутними стали зміни у соціальній структурі Радянського Союзу та мотивація до праці. Проблеми соціального характеру набули значного поширення. Нестабільна політична ситуація, незадоволеність споживчого попиту, поширення тіньової економіки призвели до розпаду найбільшої та найвпливовішої країни світу.

З проголошенням 24 серпня 1991 року розпочався новий виток історії для українського підприємництва. Необхідною умовою для повноцінного розвитку соціальної відповідальності підприємництва є низький рівень корумпованості економіки та, відповідно, високий рівень прозорості ведення бізнесу. Але, на жаль, на сьогоднішній день в Україні зафіксований надзвичайно високий рівень корумпованості, який визнаний не лише вітчизняними та зарубіжними аналітиками, експертами, громадськими та міжнародними організаціями, а й навіть вітчизняними представниками вищих органів законодавчої та виконавчої влади. Про це також свідчать результати дослідження міжнародної антикорупційної організації "Transparency International", за якими у 2012 році наша країна за рівнем корупції посіла 144 місце з 180 країн світу (у 2009 р. — 146, 2010 р. — 134, 2011 р. — 152) й поділяє його із Бангладешем, Камеруном, республікою Конго та Сирією [9]. Проте, не зважаючи на складність економічної, політичної та соціальної ситуації в державі, з'являється розуміння, що концепція соціальної відповідальності є важливим фактором ефектної діяльності та підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Існує ціла низка чинників, які мотивують національні підприємства до соціально відповідальної діяльності. Одним із найбільш відомих є Глобальний договір ООН, до якого Україна приєдналась у 2006 році. Станом на 2013 рік кількість вітчизняних компаній, громадських організацій, бізнес-асоціацій та неурядових організацій, які долучились до Глобального договору складає 190. Значний скачок був у 2011 році. За 2013 рік було долучено лише 9 компаній. Динаміку приєднання українських компаній станом на 2013 рік наведено на рисунку 1.

Найбільш яскравими прикладами запровадження концепції соціально-економічної відповідальності серед вітчизняних підприємств можна назвати наступні: компанія "Інтерпайп", ТОВ "Тетра Пак", компанія "Київстар", ФПГ "Систем Кепітал Менеджмент" (СКМ), Оболонь, банк "Надра".

Металургійний комбінат "Запоріжсталь" в рамках стратегії Групи Метінвест (входить до складу СКМ) модернізує виробництво з врахуванням новітніх техно-

логій в області екології. За підсумками 12-го Всеукраїнського конкурсу "Екологічна якість і безпека", у 2013 році МК "Запоріжсталь" став переможцем у номінації "Розвиток найбільш чистих технологій у виробництві" за впровадження й реалізацію енергоефективних, екологічно безпечних і ресурсозберігаючих програм і технологій у виробництві [10]. На ключових підприємствах Групи СКМ успішно впроваджена і функціонує сучасна система екологічного менеджменту відповідно до вимог стандарту ISO 14001. Так, варто зазначити, що у 2011 році промисловими холдингами групи СКМ було інвестовано 4165,3 млн грн. в заходи зі збереження навколишнього середовища та модернізацію виробництва [11].

Також існує низка українських меценатів, благодійних фондів, створених з метою вирішення ряду соціальних питань медицини, освіти, культури. Яскравими прикладами є корпоративний благодійний фонд СКМ "Розвиток України", "Фонд Віктора Пінчука", міжнародний благодійний фонд "Україна 3000", фонд Олени Пінчук (Франчук) "АнтиСнід". Завдяки функціонуванню таких фондів можливим стає вирішення соціально значущих питань та формування системи довіри між бізнесом та суспільством.

ВИСНОВКИ

Історія розвитку українського підприємництва доводить, що концепція соціальної відповідальності, філантропії та благодійності є однією із засадничих в принципах його ведення. Існує велика кількість позитивних прикладів. На жаль, про таку щедрю спадщину більшість нинішніх підприємців забули. На нашу думку, ситуація хоч і є критичною в Україні, проте не є безнадійною. Існують позитивні тенденції розвитку соціально-економічної відповідальності як у бізнес середовищі, так і на державному рівні. Важливу роль, в першу чергу, в даній ситуації відіграють світові глобалізаційні процеси та науково-технічний прогрес. Розглядаючи українські реалії, необхідно відмітити, що центральна роль у формуванні соціальної відповідальності підприємництва належить державі. Держава має сприяти прозорості ведення підприємницької діяльності, вести активний діалог із бізнесом та створювати відповідні важелі впливу для активізації позитивних зрушень в даному напрямі. Завдяки цим факторам і бізнес-сектор, і держава зникають до того, що прозорість, чесність та соціальна відповідальність стають необхідними критеріями успіху як на мікро-, так і на макрорівні.

Література:

1. Котляр М.Ф. Торгівля на Україні 14 — середина 17 століття: Волинь і Наддніпрянина / К.: Наукова думка. — 1990. — 408 с.
2. Донік О.М. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємств України у пореформену добу // Проблеми історії України 19 — початку 20 ст. — Вип. XX. — С. 96—111.
3. Кулаковський П.М. Формування мережі ярмарків на лівобережній Україні в другій половині 16-першій половині 17 століття // Збірник наукових праць "Історія торгівлі, податків та мита". — 2011. — №1 (3). — С. 68—78.
4. Шаповал В.М Соціальна відповідальність бізнесу в структурі управління економікою: монографія. — Д.: Державний ВНЗ "Національний гірничий університет", 2011. — 357 с.
5. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.): монографія. — К. Інститут історії України НАН України, 2008. — 271 с.
6. Горін Н.О. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840—1890-ті роки) / Історія народного господарства та економічної думки України. — 2010. — Вип. 43. — С. 55—70.

7. Кудласевич О.М. Місце підприємництва в економіці радянського періоду / Історія народного господарства та економічної думки України. — 2011. — Вип. 44 — С. 205—224.

8. Дерев'янкін Т.І. Економіка Росії та України в XX столітті: докорінна реконструкція, її особливості та результати (1928—1945 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2007. — Вип. 39—40. — С. 111—121.

9. Офіційний сайт міжнародної антикорупційної організації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cpi.transparency.org/cpi2012/results>

10. Офіційний сайт СКМ зі сталого розвитку. Режим доступу: http://www.sustainability.scm.com.ua/ru/media_centre/news/detail/1165/

11. Звіт зі сталого розвитку СКМ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.scm.com.ua/m/documents/SCM_Sustainability_Report_2011_Ru_new.pdf

12. Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй з Глобального договору. Режим доступу: <http://www.unglobalcompact.org/participants/>

References:

1. Kotliar, M.F. (1990), *Torhivlia na Ukraini 14 — seredyna 17 stolittia: Volyn' i Naddnyprianschyna* [Trading in Ukraine in 14 — mid 17th century: Volyn and Dnieper], Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.
2. Donik, O.M. (2012), "Ethnic differentiation processes and socio-cultural adaptation processes of Entrepreneurs of Ukraine in the post-reform period", *Problemy istorii Ukrainy 19 — pochatku 20 st.*, vol.20, pp. 96—111.
3. Kulakovsk'kyj, P.M. (2011), "Forming a network of fairs on the Left Bank Ukraine in second half of the 16th and the first half of the 17th century", *Zbirnyk naukovykh prats' "Istoriia torhivli, podatktiv ta myta"*, Vol 1(3), pp. 68—78.
4. Shapoval, V.M. (2011), *Sotsial'na vidpovidal'nist' biznesu v strukturi upravlinnia ekonomikoju* [Corporate Social Responsibility in the structure of economic governance], *Derzhavnyj VNZ "Natsional'nyj hirnychij universytet"*, Dnipropetrovs'k, Ukraine.
5. Donik O.M. (2008), *Kupetstvo Ukrainy v impers'komu prostori* (19 st.) [The merchants of Ukraine in the imperial space (nineteenth century)], *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.
6. Horin, N.O. (2010), "The stages of the industrial revolution in Ukraine: the role of external factors (1840-1890's)", *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*, vol. 43, pp. 55—70.
7. Kudlasevych, O.M. (2011), "Place of business in the economy of the Soviet period", *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*, vol. 44, pp. 205—224.
8. Deriv'iankin, T.I. (2007), *Economy of Russia and Ukraine in the twentieth century: a fundamental reconstruction, it's characteristics and results (1928—1945 years)*, *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*, vol. 39—40, pp. 111—121.
9. Official site of the international anti-corruption organization, available at: <http://cpi.transparency.org/cpi2012/results>
10. Official site of SCM for sustainable development, available at: http://www.sustainability.scm.com.ua/ru/media_centre/news/detail/1165/
11. Official site of SCM for sustainable development (2011), "Sustainability Report SCM", available at: http://www.scm.com.ua/m/documents/SCM_Sustainability_Report_2011_Ru_new.pdf
12. Official website of United Nation Global compact, available at: <http://www.unglobalcompact.org/participants/>

Стаття надійшла до редакції 21.10.2013 р.